

Є. В. МАХНО
(Київ)

ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРИ ПОЛІВ ПОХОВАНЬ ЧЕРНЯХІВСЬКОГО ТИПУ

I

Питання культури полів поховань у радянській історичній науці є одним з питань того комплексу, який пов'язаний із загальною проблемою етногенезу слов'ян. На початку ХХ ст. проблема культури полів поховань у російській археологічній науці була спрямована саме на вивчення історичних коренів слов'янства. Гіпотеза про приналежність пам'яток культури полів поховань слов'янам була висловлена археологами-славістами на тій підставі, що такі пам'ятки трапляються саме на території, на якій стародавні автори відзначали місцезнаходження ранніх слов'ян.

Але ця гіпотеза, маючи реальні підстави для її постановки, не була достатньо обгрунтована: польові дослідження були випадковими, а російська археологічна наука, цікавлячись переважно пам'ятками так званої класичної древності, не приділяла уваги проблемі культури полів поховань.

У протилежність гіпотезі про приналежність пам'яток культури полів поховань слов'янам представники німецької націоналістичної археології висунули іншу гіпотезу, — про приналежність цих пам'яток готам. І одним з варіантів готської гіпотези була теорія „римських впливів“, згідно якої широкі простори від Дністра до Дінця були далекою провінцією Риму, що немов не тільки сприяв розвитку культури далекого Причорномор'я, але був нібито єдиним творчим імпульсом.

У радянській історіографії питання про культуру полів поховань набуло актуальності у зв'язку з потребою вивчити конкретні історичні обставини виникнення Київської Русі.

Київська Русь, як і всяка інша держава цього типу, утворилася на основі розкладу родового устрою і виникнення класів. І хоч нам не відомі точні дати цих великих зрушень, проте історична наука, поглиблено вивчаючи ці питання, може хоч приблизно намітити ці дати¹.

¹ Б. Д. Греков, Киевская Русь, М.—Л., 1944, стр. 17.

Основною умовою для цього, на думку акад. Б. Д. Грекова, є визначення умов і характеру розвитку суспільства східних слов'ян, а також місця, яке займає історія східного слов'янства і утворена ним Київська держава в світовому історичному процесі.

На основі теоретичних настанов марксизму (головним чином роботи Ф. Енгельса „Походження сім'ї, приватної власності і держави“), відомостей стародавніх авторів про слов'ян і робіт акад. С. О. Жебелєва, М. В. Левченка та О. В. Мішуліна, акад. Б. Д. Греков робить такі узагальнення: „Східні слов'яни переживали в своєму розвитку перехідний етап від первіснообщинного ладу до класового на рубежі поміж умиранням античного світу і формуванням середньовіччя... Утворені... частково безпосередньо на руїнах античного світу, частково на території, що не входила до складу давніх держав, нові держави дали можливість визріти феодальному устрою, що в порівнянні з рабовласницьким устроєм був великим кроком вперед“¹.

Акад. Б. Д. Греков підкреслює велике теоретичне значення роботи акад. С. О. Жебелєва², який перший визначив „найважливіший момент у нашій історії“, — існування на півночі від Чорного моря двох світів — рабовласницького і общинного. Між цими двома світами сутічка була неминучою і вона, як фактор так би мовити зовнішній, сприяла швидкому розвитку внутрішніх причин — економічних і політичних, які вели до зникнення рабовласницького суспільства і державних інститутів, що його оформляли.

Слов'янство виступило на історичній арені тоді, коли рабство, за Енгельсом, „вже не могло“, а праця вільних „...ще не могла зробитися основною формою суспільного виробництва. Вивести з цього становища могла тільки докорінна революція“³.

Боротьба двох світів — рабовласницького і общинного — прискорила цей історично необхідний стрибок і в цьому розумінні прогресивна роль слов'янства для Східної Римської імперії, а германців — для Західної є фактом, цілком обгрунтованим класиками марксизму і загальноновизнаним радянською історичною наукою. Саме ці положення підтверджує акад. С. О. Жебелєв і підкреслює акад. Б. Д. Греков. Археологічна наука, виходячи з єдино правильних марксистських настанов, повинна також ці положення підтвердити.

„Справді, — говорить М. Я. Марр, — чи можуть розходитися розшуки вчених... якщо вони йдуть методологічно правильно?“

Методологічною настановою радянської історичної науки у вивченні всякого конкретного історичного явища є загальні закони розвитку виробничих сил в їх конкретному виявленні.

„Ні одна суспільна формація не гине раніше, ніж розвинуться всі продуктивні сили, для яких вона дає досить простору, і нові, вищі

¹ Б. Д. Греков, Киевская Русь, М.—Л., 1944, стр. 22.

² Йдеться про роботу С. О. Жебелєва, Последний Перисад и скифское восстание на Боспоре, ВДИ, № 3—4, 1938.

³ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Укрполітвидав, К., 1948, стор. 117.

виробничі відносини ніколи не появляються раніше, ніж дозріють матеріальні умови їх існування в лоні самого старого суспільства“¹.

„...виникнення нових продуктивних сил і виробничих відносин, які відповідають їм, відбувається не окремо від старого ладу, не після зникнення старого ладу, а в надрах старого ладу“².

Синтезуючи найновіші досягнення лінгвістики, топоніміки й етнографії, використовуючи вчення М. Я. Марра, радянська історична наука визнала генетичні зв'язки слов'янської і так званої скіфської культур.

Свідчення стародавніх авторів про слов'ян, переглянуті радянськими істориками, зазвучали по-новому. Встановлено, що буржуазні вчені, зокрема німецькі історики, тенденційно використовували ці свідчення, маючи на меті применшити роль слов'ян в історичному процесі Європи і особливо Східної Європи. На підставі письмових джерел було доведено, що анти і роси є той основний етнічний субстрат, на якому виросла Київська Русь.

Але теорії, висловлені на підставі лише письмових джерел, можуть бути сприйняті як гіпотези, більш чи менш вірогідні.

Докази правоспроможності цих гіпотез може дати лише археологія, підкріплюючи ці гіпотези археологічними фактами, і через те пильна увага істориків тепер скерована саме в бік археології.

Розглядаючи слов'янські археологічні пам'ятки, зокрема пам'ятки ранніх слов'ян, у тому числі й пам'ятки культури полів поховань, треба підкреслити, що вивчення цього найвідповідальнішого періоду історії — формування Київської Русі зазнало найбільших перекручень, які виходять з „теорій“ греко-римської, готської і норманської. Тому до цього часу нам були невідомі археологічні пам'ятки, приналежність яких антам можна вважати доведеною, тобто факти в матеріальній культурі, які повинні стверджувати високий рівень виробничих сил, що обумовив історичну роль антів.

І для того, щоб в'яснити взаємозв'язки поміж культурою полів поховань і антами, необхідно в'яснити археологічну сутність культури полів поховань як бази, на підставі якої можна говорити про господарство та суспільний устрій носіїв цієї культури.

Необхідно також в'яснити територіальне поширення культури полів поховань, її хронологічне визначення і відношення до культур синхронних та питання генетичних зв'язків цієї культури.

Визнаючи великі успіхи радянської археологічної науки, академік Б. Д. Греков цілком слушно констатує її безсилля дати відповідь на ряд історичних питань. І дійсно, археологія ще не дає відповіді на ряд питань і не тільки загальноісторичного значення, але й спеціально археологічних. Зокрема деякі питання щодо проблеми полів поховань поки що лишаються без відповіді.

Проте широкий розмах польових робіт у післявоєнні роки та поглиблене наукове опрацювання зібраних розкопками фактів дають підстави не тільки висловлювати здогади про приналежність пам'яток культури полів поховань слов'янам, але й стверджувати цю приналежність.

Намічаються також конкретні генетичні зв'язки цієї культури з культурою Київської Русі.

¹ Історія ВКП(б). Короткий курс, стор. 125.

² Там же, стор. 121.

Пам'ятки культури полів поховань на території Східної Європи (в Середній Наддніпрянщині) вперше були відкриті В. В. Хвойком у 1898—1899 рр. Велику популярність мала перша публікація В. В. Хвойка про його розкопки в Зарубинцях, у Черняхіві й Ромашках.

За характеристикою В. В. Хвойка, „поля поховань“ являють собою більш або менш великі могильники без будь-яких ознак насипів, розташовані на площах підвищень і частково на їх схилах. У них зустрічаються разом два обряди поховань — спалення і поховання покійника в землю¹.

Інвентар поховань складається з глиняного посуду, кількість якого при похованнях коливається від трьох до дванадцяти. Трапляються у похованнях також різнокольорові намиста, підвіски з морських черепашок і срібла, срібні, бронзові та залізні фібули (по одній, часом по дві), поясні пряжки, гребінці, іноді бронзові голки, шила, шпильки, бронзові кільця, браслети з розплесканого дроту, залізні ножі, ситечка та римські монети.

В описаній частині роботи В. В. Хвойко подає матеріал лише з трьох могильників. Проте у своїх висновках він використовує матеріали, очевидно, з інших своїх розкопок і розподіляє пам'ятки полів поховань на такі групи:

„1. Поля поховань, що мають предмети греко-скіфської та латенської культур (могильник коло с. Пруси) із спаленням на місці або на загальних точках.

2. Поля поховань з типами предметів, ще близькими до скіфських, та спаленням в іншому місці.

3. Поля поховань з культурами черняхівського та ромашківського могильників, починаючи від другого століття н. е.

4. Поля поховань з чисто слов'янськими предметами, що належать дохристиянській епосі і зустрічаються, крім інших місць, у самому Києві та Чернігові“².

Отже, В. В. Хвойко полями поховань назвав пам'ятки перехідного від скіфського до слов'янського періодів, що вперше були знайдені в могильниках без наземних ознак. З них найвідомішими в літературі стали могильники черняхівський, ромашківський та зарубинецький, і ці назви закріпилися за групами аналогічних пам'яток.

„Якщо ми залишимо осторонь привозні та запозичені вироби, що вказують на взаємостосунки з іншими народами, — писав В. В. Хвойко, — і будемо розглядати виключно предмети та обстановку чисто місцевого характеру, то побачимо безупинну і послідовну зміну місцевої культури, що йде безперервним поступом, зберігаючи між окремими його моментами живий і безпосередній зв'язок“³.

В. В. Хвойко помітив майже повну тотожність і подібність предметів, що їх знаходять як при похованнях, так і в сучасних їм житлах та городищах слов'янської епохи, і зробив висновок, що всі згадані

¹ В. В. Хвойко, Поля погребеній в Среднем Приднепровье, ЗРАО, н. с., т. XII, вып. I—II, 1901, стр. 172.

² Там же, стр. 189.

³ Там же, стр. 190.

пам'ятки належать єдиному народові „...саме давнім слов'янам, що поселилися в Середній Наддніпрянщині з найстародавніших часів“.

Таке визначення пам'яток культури полів поховань не викликало, по суті, заперечень у дореволюційній російській археологічній літературі. Більш того, розв'язання проблеми етногенезу слов'ян О. А. Спицин ставив у залежність саме від цих пам'яток культури полів поховань¹. Не мав сумніву в правильності такого визначення і М. Ф. Біляшевський, який сподівався, що „на подібного роду пам'ятки тепер буде звернуто більше уваги і що цим самим збільшиться число фактів, які підтверджуватимуть вищевикладені висновки“².

Дореволюційна російська археологічна література не могла похвалитися новими знахідками пам'яток культури полів поховань. Знайдений В. В. Хвойком матеріал не був опублікований. Публікація ж Я. В. Яроцького про розкопки, які він провів коло с. Лепесівки, не додала нічого, що могло б змінити погляд на ці пам'ятки³.

Норманська теорія походження Київської Русі, яку пропагувала більшість дослідників дореволюційної Росії, по суті не сприяла розробці слов'янської проблеми⁴ і тому серед вчених дуже мало було цікавості до гіпотез, висловлених археологією в слов'янському питанні.

Німецька націоналістична археологія, тенденційно використовуючи свідчення Йордана, нововідкриті пам'ятки культури полів поховань відразу ж назвала готськими.

Під впливом готської теорії деякі дослідники пам'яток I тисячоліття н. е. в культурі полів поховань приділяли увагу тому, що могло свідчити про латенські чи римські „запозичення“, „впливи“ та „привнесення“ і замовчували та ігнорували те, що свідчило про місцевий характер цих пам'яток. Причому все, що було так би мовити „кращим“, вважалось привозним. За цією інтерпретацією, слов'яни були лише одним із можливих претендентів на культуру полів поховань поруч із населенням, що прийшло із Середньої Європи⁵.

Незважаючи на це, В. В. Хвойко і в своїй останній роботі „Древние обитатели Среднего Приднепровья“ знову підкреслив, що „так звана скіфська епоха в Середній Наддніпрянщині поступово замінюється епохою полів погребальних урн, найбільший розквіт якої належить часу — II—V ст. ст. по р. х.“, підкреслює також, що „заміна ця проходить без всякої перерви, з такою послідовністю, що, вивчаючи середньонаддніпрянську культуру цього періоду на збережених пам'ятках, можна констатувати повну послідовність її розвитку“⁶. Тим самим автор констатує місцеве походження культури полів поховань. Відзначаючи також, що „слов'янська епоха завершує довгий доісторичний час і в своїй пізнійшій порі починає новий період — історичний“, В. В. Хвойко зали-

¹ А. А. Спицин, Расселение древнерусских племен по археологическим данным, ЖМНП, 1899, VIII.

² Н. Беляшевский, Поля погребальных урн, АЛЮР, 1904, стр. 1—2.

³ Я. Яроцкий, Некоторые памятники древности близ с. Лепесовки, Кременецкого уезда, ИАК, вып. 29, 1909, стр. 54—60.

⁴ Б. Д. Греков, Образование русского государства, Известия Академии наук СССР, серия истории философии, т. II, № 3, 1945, стр. 137.

⁵ А. А. Спицин, Памятники латенской культуры в России, ИАК, вып. XIX, 1904, стр. 85.

⁶ В. В. Хвойко, Древние обитатели Среднего Приднепровья, стр. 43.

шається прибічником теорії про слов'янську приналежність культуря полів поховань, про поступовий розвиток її і перехід у власно слов'янську культуру Київської Русі.

Отже, всупереч буржуазним вченим Європи і, зокрема, Німеччини, які захищали готську „теорію“ культури полів поховань, археологічна наука дореволюційної Росії ніколи, по суті, не відмовлялась від слов'янської теорії.

Але загальна ситуація в науковому світі, відсутність систематичних досліджень культури полів поховань були причиною того, що теорія про слов'янську приналежність культури полів поховань не змогла цілком витиснути теорію римських впливів.

Теорія римських впливів за радянських часів знайшла підтримку з боку ВУАК. Більше того, саме ВУАК вона була виражена в найяскравішій формі. Висуваючи на перший план вияви „гальштадських“, „геленських“, „латенських“, „римських“ і взагалі „різноманітних впливів“, ВУАК місцевим виявам відводив другорядне місце¹. Вважаючи Наддніпрянщину „українською околицею римської держави“, про місцевий характер культури полів поховань ВУАК не наважувався говорити і обмежувався нагадуванням (у зв'язку з пам'ятками культури полів поховань) про „місцеве осіле населення лісостепу... попередньої епохи“².

Систематичне і планове вивчення культури полів поховань почалося після реорганізації ВУАК і утворення в системі Академії наук Української РСР Інституту археології вже напередодні Великої Вітчизняної війни. Вітчизняна війна підкреслила актуальність проблем етногенезу слов'ян в цілому і одного з найосновніших на даному етапі її розділів — культури полів поховань.

Основні здобутки археологічної науки у вивченні культури полів поховань, до розгляду яких переходимо нижче, належать, головним чином, саме періоду після Вітчизняної війни.

III

Якщо В. В. Хвойко в своїй першій публікації „Поля погребений в Среднем Приднепровье“ в 1904 р. називає чотири пам'ятки культури полів поховань, а в роботі „Древние обитатели Среднего Приднепровья“ в 1913 р. 14 пам'яток, якщо Ю. Готьє в роботі „Железный век в Восточной Европе“ в 1930 р. нараховує цих пам'яток уже 30, а в 1946 р. на 5-й Археологічній конференції їх було зареєстровано понад 230, то за три роки післявоєнних досліджень кількість пам'яток збільшилась майже в два рази. У розпорядженні радянської археологічної науки є нині понад 400 пам'яток культури полів поховань³.

¹ М. Я. Рудинський, Кантемирівські могили римської доби, Записки ВУАК, 1931, стор. 156.

² Там же.

³ Маємо на увазі лише пам'ятки зарубинецько-корчоватівського та черняхівського типів. Якщо на 5-й Археологічній конференції в 1946 р. із 200 пунктів точніше були визначені 35 поселень і 32 могильники, то за три роки після війни стало відомо близько 100 могильників і понад 250 поселень.

Уже в першій своїй публікації В. В. Хвойко пам'ятки культури полів поховань розбиває на дві групи: пам'ятки зарубинецького та черняхівського типів.

Першу групу пам'яток зарубинецького типу вчений датував II—I ст. ст. до н. е. — I—II ст. ст. н. е. Другу групу черняхівського типу він датував II—V ст. н. е.¹

Така класифікація була запроваджена на підставі даних розкопок могильників коло сс. Зарубинців та Черняхова — Ромашок.

Напередодні Вітчизняної війни Інститут археології дослідив могильник типу Зарубинців коло с. Корчоватого². Нові матеріали в основному не порушили старих датвань, але чіткіше окреслили характеристику самих пам'яток, які тепер були названі пам'ятками корчоватівського типу.

Останніми роками виявлено кілька поселень, характер керамічного інвентаря яких тотожний з інвентарем могильників. Отже, зарубинецький, або корчоватівський, тип представлений у нас, крім могильників, ще й поселеннями.

Пунктів корчоватівського типу виявлено понад 30. Причому без-курганні могильники і поховання в курганах виявлено в десятих пунктах; поселення у семи пунктах. Були розкопані три могильники і три поселення. Решта — випадкові знахідки.

Треба визнати, що територія поширення пам'яток корчоватівського типу ще точно не визначена, але ці пам'ятки зареєстровані на Наддніпрянщині поміж річками Уж, Ірпінь, Стугна, Красна і Рось. На лівому березі в гирлі Десни, у Посуллі, Поворсклі, а також у Середньому Побужжі.

Деся у верхів'ях басейну р. Тетерева пам'ятки корчоватівського типу зустрічаються з пам'ятками, що нагадують переворський тип.

Коло самого Дніпра, зокрема в околицях Києва, ці пам'ятки густо насичують територію і трапляються дуже часто на віддаленні 5—6 км один від одного.

Судячи з розкопок зарубинецького і корчоватівського могильників, ці могильники, або принаймні значна їх кількість, були великих розмірів. Наприклад, на корчоватівському могильнику, частина якого вже зруйнована, розкопано 103 поховання.

Крім поховань, що не мають наземних ознак, є відомості про поховання в курганах. Отже, можна припускати, що в цей час існували і захоронення під курганами та курганні могильники.

Розкопки могильників свідчать про існування в ці часи звичаїв тілоспалення і тілопокладення, із значною перевагою тілоспалення, а також звичаю ставити кенотафи (у корчоватівському могильнику 80% тілоспалень, 13% тілопокладень і 7% кенотафів).

¹ Треба при цьому відзначити, що в розпорядження археологічної науки надійшла лише коротка загальна інформація про розкопки В. В. Хвойка, а в Київський історичний музей потрапила якась, очевидно значна, частина речового матеріалу, здобутого розкопками, неупорядкованого, нерозібраного за комплексами. Щоденники, описи та інвентарі, на підставі яких можна було б цей матеріал упорядкувати, були передані В. В. Хвойком у приватні руки і стали недоступні для вивчення.

² І. Самойловський, Корчоватівський могильник, Археологія, т. I. К., 1947, стор. 101—109.

Звичайно поховання супроводжуються інвентарем, який складається в основному з глиняного посуду, в меншій мірі з бронзових фібул. Зрідка у похованнях трапляються залізні ножі, витки бронзового дроту та скло, а в одному випадку знайдено наконечник до залізного списа.

Часто при похованнях знаходять кістки овець або кіз, свиней, биків і навіть коней. У похованнях інвентар розподілений нерівномірно: кількість посуду коливається в них від одного до трьох, а часом доходить до чотирьох — п'яти. Фібули трапляються здебільшого по одній, інколи по дві і навіть по три.

Найбагатший інвентар був у похованні № 60 в корчоватівському могильнику, в якому знайдені чотири посудини, дві бронзових фібули та шматки бронзового дроту.

Трапляються також безінвентарні поховання, які на корчоватівському могильнику становлять 15% (16 поховань).

Польовими дослідженнями 1946—1947 рр. зареєстровано також поселення, які трапляються на сонячних схилах невеликих балок і річок та на підвищених природно укріплених місцях.

Розміри відомих поселень цього часу в середньому становлять 200×30 м та 300×100 м, але можна припускати, що були (відповідно до розмірів могильників) і більші поселення. Розкопки 1948 р. дали підставу говорити, що основним типом будівель поселень є споруди наземного типу з відкритими вогнищами.

І на могильнику і на поселеннях найбільшу кількість становить зроблений від руки посуд, цілий або фрагментований. Посуд має вилощену або шершаву поверхню.

Основні форми посуду — високі горщики представлені кількома варіантами форм відповідно до функцій, ними виконуваних. Одні з них були призначені для варіння їжі, інші — для перенесення її на віддалі, треті — для зберігання харчів та ін. Для зберігання рідин були спеціальні посудини: глеки без ручок та з однією ручкою.

Основною формою посуду для їжі були миски; для пиття і переливання рідин — кухлі з ручкою. У похованні № 73 знайдена амфора з двома ручками. Господарські речі представлені залізними ножиками та острогою.

В одному з поховань корчоватівського могильника знайдено наконечник до списа.

З інших речей маємо фібули, головним чином середньолатенської схеми, зроблені з бронзи, а іноді з заліза. Знайдено також витки бронзового дроту, який міг бути сировиною для виготовлення цих фібул.

Всі ці знахідки — місцевого виготовлення. Але, крім них, є речі й імпортні (наприклад, скляне намисто, знайдене в похованнях, амфорна тара, знайдена на поселенні Пилипенкова Гора).

Отже, густа насиченість території пам'ятками, значні розміри могильників та поселень, велика кількість глиняного посуду в них, склад стада домашньої худоби промовляє про те, що носії пам'яток корчоватівського типу були осілим, а не випадково зайшлим населенням. Маємо також деякі вказівки на існування генетичних зв'язків цих пам'яток з пам'ятками попередньої скіфської епохи.

Значно краще вивчений другий — так званий черняхівський тип культури полів поховань.

Якщо пунктів корчоватівського типу виявлено понад 30, то черняхівського понад 400. Черняхівський тип представлений також могильниками та поселеннями. Зареєстровано вже 280 місць поселення та 100 місць із похованнями.

Якщо дореволюційна археологія мала в своєму розпорядженні матеріали з чотирьох пунктів, то радянська археологічна наука має матеріали з розкопок 27 пунктів (з них 19 поселень і 8 могильників). 14 пунктів були досліджені в післявоєнні роки.

Розкопки останніх років на поселеннях черняхівського типу дали можливість виділити комплекси ранні і пізніші. І якщо нижня дата їх, визначена В. В. Хвойком II ст. н. е., лишилась без особливих змін, то верхня дата цих пам'яток — пізньочерняхівська група тепер датується в межах V—VI—VII ст. ст. н. е.

Порівняно густа сітка цих пам'яток простягається смугою по Лісостепу від верхів'я Дінця до Дністра. Трапляються вони і в степовій частині по Бугу, Інгульцю, порожистій частині Дніпра і на Поліссі.

На археологічній карті пам'ятки виступають скупченнями в районах діяльності окремих музеїв, наприклад, Бердичівського, Харківського та в місцях, де були проведені розвідки, зокрема розвідки останніх років. Наприклад, на трасі в 35 км по р. Роставиці в 1946 р. було відкрито 15 нових пунктів¹. По р. Росі між притоками Бурчак і Гороховаткою та по цих притоках на трасі приблизно в 80 км в 1947 р. виявлено 30 пунктів. Тут вони іноді скупчуються групами по шість і навіть по десять пунктів один коло одного².

Така густа сітка пам'яток дає підставу сподіватися, що нові розвідки за короткий час збільшать кількість їх в багато разів.

Перші знахідки культури полів поховань, зокрема пам'ятки черняхівського типу, були представлені могильниками.

Розташовуються могильники на підвищених плато та понад їх схилами і звичайно мають великі розміри. Так: повністю розкопаний могильник коло с. Черняхова складався із 253 поховань. Якщо ж урахувати і частину зруйнованих поховань, то кількість їх становитиме близько 300.

Поширеним типом могильників черняхівського типу, як і корчоватівського, є безкурганні могильники. Відомі також поховання в курганах та комбіновані могильники, в яких, поруч із похованнями під курганами, є безкурганні поховання (наприклад, Ромашки, Кантемирівка).

Питання про курганні могильники спеціально не вивчалось. Зібрано лише окремі знахідки з курганів, які зареєстровані в 12 пунктах³. Могильники без наземних ознак вивчені краще. У цих могильниках трапляються, поруч з тілоспаленнями, і тілопокладення. Розташо-

¹ В. К. Гончаров, Археологічна розвідка по р. Роставиці в 1946 р., Археологічні пам'ятки УРСР, т. I, К., 1949.

² М. Ю. Брайчевський, Слов'янські пам'ятки Середнього Поросся, Археологічні пам'ятки УРСР, т. III.

³ І. Луцкевич, Матеріали до карти поширення пам'яток культури полів поховань на території Харківської області, Археологія, т. II, К., 1948, стор. 164, 178.

вуються поховання або порівнюючи рівними рядами (Черняхів), або ж без особливого порядку (Дідівщина, Маслово, Кантемирівка).

Поховання з тілоспаленням орієнтовані головою на північний захід або майже на північ. Небіжчики лежать у випростаному стані на спині, з руками, витягнутими вподовж тіла. Але трапляються поховання і з підігнутими коліньми. Звичайно тілопокладення бувають без будь-яких ознак труни, але трапляються поховання з рештками перегорілих дощок і навіть у дерев'яних склепах. Глибина поховань не завжди однакова — від 0,3 м до 3—3,5 м від сучасного позему.

Тілоспалення і тілопокладення знаходяться або на однаковій невеликій глибині (наприклад, Кантемирівка) або тілопокладення у могильних ямах значно глибше від тілоспалень (наприклад, Черняхів). Трапляються також тілопокладення в катакомбах або ж у ямах з підбоям під курганами.

У пам'ятках черняхівського типу переважають поховання з тілопокладенням. Так, у черняхівському могильнику вони становлять 75% усіх поховань, у Кантемирівці 70%, а в Дідівщині тілоспалень не виявлено.

Трапляються також кенотафи.

Інвентар поховань складається, головним чином, з глиняного посуду. Кількість його при похованнях неоднакова: від однієї до трьох, навіть до дванадцяти посудин при одному похованні. Як правило, посуд зроблений на гончарському крузі, але є також і ліплений від руки. Рідше трапляються різнокольорове намисто, підвіски з срібла, пірамідальні підвіски з кості, бронзові, залізні і срібні фібули, бронзові пряжки, персні, кістяні гребінці, бронзові шила, залізні ножі, ситечка.

Іноколи трапляються імпорتنі речі (наприклад, керамічний та скляний посуд, морські черепашки, які вживалися як підвіски, римські монети).

Крім того, трапляються кістки свійських тварин: свиней, кіз, биків, домашніх птахів та ячна шкаралупа.

Інвентар у похованнях розподіляється нерівномірно. Крім багатих поховань, що мають велику кількість посуду та інших речей, а часом навіть монет, трапляються і безінвентарні поховання. Окремо відзначаємо групу багатих поховань у склепах. Співвідношення інвентарних і безінвентарних поховань у всіх могильниках неоднакове: у Черняхіві, наприклад, безінвентарні поховання становлять близько 30%, а в Дідівщині понад 60%.

Над похованнями всіх груп — тілоспаленнями, тілопокладеннями, інвентарними і безінвентарними — у могильниках черняхівського типу знаходять звичайно велику кількість фрагментів від розбитого посуду, частина яких має сліди діяння вогню. Цей посуд, очевидно, лишався від тризни над померлими, яка була зв'язана з обрядом розбивання на місці принесеного посуду і розпалювання при цьому вогнища.

Спеціальне вивчення поселень культури черняхівського типу почалося лише напередодні Великої Вітчизняної війни і розгорнулося вже в післявоєнні роки.

Серед поселень, які розкопували в післявоєнні роки, можна назвати Неслухів, Костянець, Волицю, Мирогощу, Луку-Врублівецьку, Пражів, Ягнятин, Жуківці, Єрківці, Кантемирівку та інші.

Поселення звичайно розташовуються по сонячних схилах надзаплавних терас невеликих річок та балок. Але є матеріали, які свідчать про існування поселень також на високих природноукріплених місцях та на місцях, що були під городищами.

Поблизу лісу і родючих галявин такі місця дуже зручні для землеробства та різних додаткових промислів. Доказом цього може бути те, що значна частина їх заселювалася і в пізніші часи. Більшість поселень була великого розміру, завдовжки до одного-двох, навіть до чотирьох кілометрів. Поселення густо розташовувались одне коло одного, особливо в зручних місцях. Вони утворюють могутні масиви.

Будівлі звичайно розміщувались вздовж схилу (відповідно до рельєфу місцевості) в один, два або і в три ряди.

Більшість досліджених будівель-жител були наземного типу. Долівка цих будівель іноді злегка заглиблювалась у землю, зокрема та її частина, що йшла попід схилом і з підсіпкою долівки в протилежній стороні і мала форму витягнутого, не зовсім правильного чотирикутника.

Стіни будувались на дерев'яному каркасі із нетовстих стояків, обплетених лозою і обмазаних глиною. Відбитки стовпів та лози можна бачити на обпаленій глині від стін у тих випадках, коли житло загнило від пожежі. Дах, очевидно, був двоскатий. Печами служили вогнища, зроблені з глини чи з каменю, або ж печі з склепінням, зроблені також з глини, овальні у плані, з невисоким склепінням і чотирикутні печі — каменки.

Розміри жител невеликі, площа їх звичайно 25—35 м². Але зустрічаються і великі двокамерні будівлі площею 100 м². Такі будівлі мали, очевидно, спеціальне ремісниче призначення (наприклад, тут могла бути гончарська майстерня).

Наземного типу житла і рештки жител виявлені в Неслухові (коло Львова), у Пражсві (на р. Гуйві), Лепесівці (на р. Горині), Ягнятині (на р. Роставиці), у Жуківцях (на Дніпрі) і Кантемирівці (на р. Коломак).

Крім жител наземного типу, були і заглиблені в землю напівземлянкові споруди, наприклад, у Пересічному (під Харковом), у Микільському (на Дніпрі), в Єрківцях (коло Переяслава-Хмельницького) і Луці-Врублівецькій (на Дністрі).

Гончарські печі на поселеннях звичайно будували двоярусні. Між верхнім і нижнім ярусами була перемичка з отворами, яка підтримувалася знизу підпорочним стовпом. Нижній ярус служив для топки, верхній — загрузочна камера — був звичайно круглий в плані, з діаметром понад 1 м. Печі звичайно будувались на відкритому повітрі¹. Гончарських печей на Неслухівському поселенні (коло м. Львова) виявлено кілька. Розкопано їх у Лепесівці (на р. Горині) і в Микільському (на р. Дніпрі).

У 1947 р. на поселенні в с. Ягнятині (на р. Роставиці) розкопано ще один тип гончарських печей — одноярусні. Своєю конструкцією вони нагадують звичайні печі для варіння, але відрізняються від них великими розмірами. Для загрузки і розгрузки печі, а також для топки тут є тільки один вхід, площа біля якого всередині печі вимощена камін-

¹ Про це повідомляють М. Ю. Смішко і деякі інші дослідники.

ням. Такі печі були в одній із камер великих двокамерних будівель-майстерень, про які щойно згадували.

На поселеннях знаходять багато кісток свійських тварин, серед яких найбільше кісток биків, свиней; трапляються кістки коней і кіз, домашніх птахів (курей, гусей та ін.). Знайдено також кістки диких тварин (оленя, козулі, зрідка бобра і вовка).

Інвентар, який знаходять на поселеннях, можна розподілити на такі групи: речі господарського вжитку, знаряддя виробництва, зброя і прикраси.

До речей господарського вжитку насамперед можна віднести велику кількість фрагментів глиняного посуду: залізні ножі, проколки та ін.

Глиняний посуд був двох типів: виготовлений на гончарському крузі (становить основну частину посуду) та зроблений від руки (здебільшого його небагато). Співвідношення обох цих типів посуду не скрізь однакове і залежить в основному від віку пам'яток.

Основною формою посуду на поселеннях були опуклобок горщики з розхиленими вінцями і високо поставленими плічками, без особливих варіантів. Призначення їх — для варіння їжі. У спеціальних посудинках з дірочками в спідній частині зіджували сироватку від сиру. Для споживання їжі робили миски двох типів (відкриті, з широкими розхиленими вінцями і закриті, з біконічним або опуклим бочком) та кухлі з ручкою. Їжу переносили у двохухих амфорках з широким горлом. Глеки з однією ручкою і нешироким високим горлом служили для перенесення і розливання рідин. У спеціальних великих корчагоподібних посудинах без ручок зберігали припаси.

Майже всі горщики і великі посудини, як і переважна частина амфороподібних глеків, мають шершаву поверхню. Посуд цей орнаментований рідко. Чимало мисок, кухлів та глеків з однією ручкою мають вилошену поверхню, часом прикрашену досить складним орнаментом.

Співвідношення посуду з вилошеною і шершавою поверхню не завжди однакове і залежить в основному від віку пам'яток.

До речей хатнього вжитку належать також залізні невеличкі ножики із звуженим загостреним кінцем і черенком для колодочки, мабуть дерев'яної (зроблені з одного куска заліза), та пісковикові точильця, на яких часто є виточені борізенки від точіння якихось гострих речей, може голок.

До знарядь виробництва насамперед належать залізні наконечники до наральників, яких знайдено три: у сс. Пражеві, Ягнятині та Єрківцях.

Досить часто трапляються зернотерки, для яких використовували черепашкові камені з розтирачами, глиняні пряслиця для прядіння, грузила для ткання та рибальства.

Виявлено також і зброю. В с. Жуківцях у долівці одного з жител знайдено залізний наконечник до списа, який мав лавролисту форму та лійчасту втулку, що скріплювалася гвіздком із деревком.

На Ягнятинському поселенні в одному з жител, яке загинуло від пожежі, знайдено фрагменти залізного бойового ножа типу скрамасакаса, а коло житла — двосічний короткий меч із загнутим кінцем та довгою ручкою, до якої прикипіло кільце від цієї ж ручки.

Трапляються на поселеннях і кістяні та залізні гребінці, скляне намисто, бронзові, срібні та залізні фібули, пряжки та ін.

Часом знаходять тут імпортні речі — амфори римського і візантійського типу та римські монети.

Знахідки монет на території поширення культури полів поховань черняхівського типу дуже численні. Зареєстровано 94 скарби та 799 одиничних знахідок¹. Виявлено великі скарби, що мали 1000 і більше монет. Так, скарб, знайдений у 1874—1875 рр. у Києві на Сінній площі, мав понад пуд монет. Трапляються також скарби і цінних речей.

Польовими дослідженнями післявоєнних років на території Середньої Наддніпрянщини, точніше в басейні р. Тетерева, коло с. Пражів, відкрито новий варіант культури полів поховань черняхівського типу, який умовно можна назвати пражівським типом. Ця група представлена поки що лише кількома пам'ятками, дослідженими під час розвідок, і не може бути охарактеризована в повній мірі.

Особливість пам'яток пражівського типу виявляється у своєрідності керамічного комплексу, який, крім звичайного для черняхівського типу асортименту знахідок, включає багато посуду, зробленого від руки, особливої форми і з спеціальною обробкою поверхні.

Ліплений від руки посуд навіть у найбільш ранніх з відомих пам'яток черняхівського типу займає третьюрядне місце; у Пражеві він є основною групою і становить понад 60% усього посуду.

Ліплений від руки посуд, знайдений у пам'ятках пражівської групи, докорінно відрізняється від посуду, виявленого в інших пам'ятках черняхівського типу. Форми його — високі та банкоподібні горщики з прямим зрізаним краєм вінець.

На поверхні цього посуду, ще вологого після виготовлення, наносили квачем розведений з глиною крупний пісок, від чого поверхня посуду ставала горбкуватою. Лише смуга попід вінцями або ж дві смуги попід вінцями і коло дна залишалися незаліпленими і ретельно вилощувались. Отже, на одній посудині комбінувалася вилощена і ошершавлена поверхня.

Ця група посуду, вперше виявлена на середній течії р. Тетерева (Пражів), на території, яка тягнеться до Західного Бугу (Костянець, Великі Вікнини, проявляється в окремих пам'ятках у поєднанні з посудом черняхівського типу.

IV

Виявивши культуру полів поховань, В. В. Хвойко датував пам'ятки зарубинецького (отже, й корчоватівського) типу II—I ст. ст. до н. е. — I—II ст. ст. н. е. та пам'ятки черняхівського типу II—V ст. ст. н. е.

Підставою для такого датування пам'яток черняхівського типу В. В. Хвойку служили виявлені в черняхівському могильнику римські монети II—III ст. н. е.

Зважаючи на великий розмір черняхівського могильника, що свідчить про тривале його функціонування, та урахуваючи, що монети можуть функціонувати значно більше одного—двох сторіч, — датування пам'яток типу черняхівського могильника II—V ст. н. е. не могло викликати особливих заперечень.

¹ М. Ю. Брайчевський, Знахідки римських монет на території Української РСР, Археологія, т. III, К., 1950.

Беручи до уваги, що пам'ятки зарубинецького (отже, й корчоватівського) типу, які датуються II—I ст. ст. до н. е. та I—II ст. ст. н. е., і є, за визначенням В. В. Хвойка, дальшим розвитком так званої скіфської культури, та згадку В. В. Хвойка про те, що „поля поховань з чисто слов'янськими предметами, що належать місцевій дохристиянській епосі“ (про які було згадано в роботі „Поля погребених в среднем Поднепровье“), можна було б констатувати довгочасне побутування пам'яток культури полів поховань і місцевий її характер.

Прибічники міграціоністської теорії, які вважали пам'ятки черняхівського типу залишками життя готів, що прийшли на Наддніпрянщину, початкову дату цих пам'яток визначали також появою римських монет II ст. н. е., а кінцеву — розгромом готського союзу гунами в 375 р.

Якщо виходити з формальних даних і, вірячи в непогіршеність абсолютних датувальних властивостей монет та урахувуючи, що найбільша кількість цих монет належить саме до II—III ст. ст. і лише деяка частина до початку IV ст., то можна було б цими рамками, тобто II—IV ст. ст., і обмежити час існування культури полів поховань, визначаючи побутування цих пам'яток у межах двох, щонайбільше трьох століть.

Якщо ж до цього визнати раптове поширення і зникання культури полів поховань і приурочити її до появи і зникання будь-яких народів (готів, гунів чи римлян), то треба тим самим визнати не місцеве походження цих пам'яток і корінних мешканців Наддніпрянщини зарахувати до категорії народів, нездатних творити власну історію. Міграціоністська „теорія“ цим буде доведена і підтверджена. Грунтовніших аргументів вона і не потребує.

Але наскільки ці аргументи можна вважати серйозними з погляду марксистської науки? Адже вважається більш-менш доведеним, що великий приплив римських монет на Наддніпрянщину починається з часу найбільшого територіального поширення влади Риму на сусідні з його кордонами землі і, зокрема, з часу завоювання Дакії (тобто з II ст.) і триває до початку III ст. н. е. Монети I ст., очевидно, потрапили на Наддніпрянщину також у цей час¹.

В цілому на період від Нерона до Септимія Севера припадає 541 знахідка із загального числа 697 визначених. Різко зменшується приплив римських монет на Наддніпрянщину в III ст. На другу половину III і IV ст. ст. припадає 113 знахідок.

Таке зменшення припливу римських монет в Причорномор'ї може пояснюватися насамперед внутрішньою кризою Римської імперії, що не змогла стримати могутнього натиску так званих варварських племен із півночі та північного сходу. Цей непереможний натиск привів до відторгнення щойно завойованих провінцій і унеможливив зв'язки Риму з Наддніпрянщиною. До того швидка зміна імператорів, що була лише зовнішнім виявом цієї кризи, призвела до різкого зменшення карбування монет.

А населення Наддніпрянщини і після III ст. користувалось римськими монетами, не відрізняючи монет різних століть (I, II, III і IV).

¹ М. Ю. Браїчевський, Знахідки римських монет на території Української РСР, Археологія, т. III, К., 1950.

Доказом цього може бути скарб, знайдений біля с. Пустоварні, Сквирського району, Київської області, що має 386 монет II ст. і перстень із вправленим денарієм Констанція II—IV ст. ст. н. е., та клад із Борочинець, що має близько 2000 монет II, III ст. ст. та одну монету Ювіана другої половини IV ст. н. е.

У дванадцятьох випадках виявлено місцеве наслідування римських монет, зокрема монет середини III ст.

Появу місцевого карбування можна пояснити раптовим зменшенням припливу монет зовні. Це також свідчить про потребу в монетах на Наддніпрянщині в цей час і про функціонування монет значно пізніше від їх чеканки. Знахідки кладів із монетами IV—V ст. ст. та монет VI—VII ст. ст. також свідчать про оборотність грошей на території Наддніпрянщини і про використання монет більш ранньої чеканки.

Отже, наявність монет у певному комплексі фіксує лише дату після чеканки, але не визначає абсолютно точно його хронологічних рамок.

Тому час існування культури полів поховань аж ніяк не може обмежуватись хронологічними рамками, які визначають час чеканки монет, знайдених у черняхівському могильнику.

При датуванні пам'яток культури полів поховань треба також брати до уваги великі розміри поселень і могильників та густе розташування їх, що свідчить про довготривалість окремих пам'яток та тривале побутування носіїв культури полів поховань на землях Наддніпрянщини і тим самим ставить питання про місцевий характер культури.

Розкопки післявоєнних років на кількох поселеннях і наукове опрацювання матеріалів усіх попередніх розкопок дали підстави для датування пам'яток культури полів поховань черняхівського типу щонайменше в межах п'яти—шести століть. Стало можливим у цих межах визначити комплекси ранні та пізніші і тим самим з'ясувати основні напрямки розвитку культури в цілому.

Підставою для цього стали систематизація і аналіз повного комплексу знахідок на окремих пам'ятках та стратиграфічне розчленування їх.

Причому, оскільки на поселеннях та в могильниках знаходять, головним чином, керамічний посуд, то розробка саме цієї групи речових пам'яток на підставі стратиграфічних даних лягла в основу розподілу комплексів на раніші і пізніші.

Орієнтовні абсолютні дати визначили знахідки римських монет та деяких імпортованих речей.

Виявилось, що першу групу пам'яток, які об'єднуються в одну групу з черняхівським могильником, становлять такі пам'ятки, керамічні комплекси яких включають значну частину кружального посуду з вилощеною поверхнею та ліпленою від руки посудом.

Пам'ятки, керамічні комплекси яких зовсім не включають або майже не включають ліпленою від руки посудом та мають незначну кількість посуду з вилощеною поверхнею (причому з лощінням невисокої якості), становлять другу групу.

Перша група датується римськими монетами, знайденими в черняхівському та маслівському могильниках. Час чеканки монет II—III ст. ст. н. е.

Друга група датується імпортною амforoю початку другої половини I тисячоліття та фібулами VI—VII ст. ст.

У місцях, де трапляються обидві ці групи, комплекси першої групи залягають під комплексами другої групи, наприклад: на поселенні в сс. Жуківцях, Луці-Врублівецькій, Ягнятині та ін.

У могильниках, які характеризуються ранніми комплексами, поруч з переважаючим типом тілопокладених поховань із інвентарем, трапляються тілоспальні поховання та тілопокладення без інвентаря.

У відомих могильниках, інвентар яких належить до пізнішої групи, тілоспальні не виявлено. Є багато тілопокладень без інвентаря (Дідівщина на р. Ірпені).

У могильниках з довгочасним функціонуванням, поховання з інвентарем раннього типу руйнуються похованнями з інвентарем пізнішого типу або ж безінвентарними похованнями (наприклад, Ромашки, Черняхів тощо).

Узагальнюючи, можна зробити такі висновки:

1. Розвиток керамічного виробництва культури полів поховань відбувається у напрямі витискування ліпленого від руки посуду посудом кружальним; разом з тим кружальний посуд, що має шершаву поверхню, витискує посуд з вилощеною поверхнею.

2. У могильниках культури полів поховань розвиток відбувається в напрямі витискування тілоспальних та тілопокладених поховань з інвентарем безінвентарними тілопокладеними похованнями.

Наявність стратиграфічно розчленованих комплексів, які характеризуються певними ознаками, свідчить про довгочасність побутування пам'яток культури полів поховань на Наддніпрянщині, мінімальні хронологічні рамки яких навряд чи можуть бути обмежені п'ятьма чи шістьма століттями, як про це свідчать орієнтовні дати: час появи римських монет II ст. н. е. та імпортна амфора початку другої половини I тисячоліття.

І якщо ми не маємо точно датованих комплексів (бо монетами ми не можемо визначати абсолютні дати) і навряд чи будемо їх мати, то це аж ніяк не зменшує вартості наших джерел, але зобов'язує глибше вивчати їх.

Фахове вивчення пам'яток і їх комплексів та окремих деталей ще тільки, по суті, почалось, але вже перші спроби дали цілком певні наслідки.

Фаховий аналіз масової групи знахідок (решток керамічного посуду з поселень та могильників) дав можливість констатувати генетичні зв'язки гончарства культури полів поховань черняхівського типу з гончарством попереднього та наступного періодів.

Не маючи можливості розгорнути в цій статті весь комплекс суто фахових доказів, слід відзначити, що гончарство Київської Русі, генетично пов'язане з гончарним виробництвом Наддніпрянщини, яке має тисячолітню давність, свідчить про безупинний виробничий і технічний прогрес цієї галузі виробництва.

Якщо серед пам'яток корчоватівського типу ми ще не маємо кружального посуду, а ліпний посуд в основному має вилощену поверхню, то серед пам'яток черняхівського типу кружальний посуд спочатку переважає, а потім майже повністю витискує ліпний посуд,

причому посуду з шершавою поверхнею більше. У Київській Русі маємо виключно кружальний посуд з шершавою поверхнею, склад глини та добрий опал якого навіть без лощіння забезпечував високі якості посуду.

Функціональне розчленування гончарних форм, яке почалося ще в перших століттях, тривало за черняхівського періоду і остаточно закріплюється в часи Київської Русі.

Наявність однакових груп поховань у пам'ятках черняхівського і корчоватівського типу стверджують також генетичні їх зв'язки.

Констатований в могильниках черняхівського типу процес витиснення безінвентарними похованнями поховань інвентарних, початий ще у корчоватівський період, очевидно тривав і пізніше.

Отже, могильники культури полів поховань спочатку з меншою, а потім з більшою кількістю безінвентарних поховань у другу половину I тисячоліття замінюються майже безінвентарними, а пізніше, крім окремих багатих поховань, і зовсім безінвентарними могильниками. Очевидно, саме цим можна пояснити те явище, що на тих землях Київської Русі, де була поширена культура полів поховань, і досі невідомо жодного безкурганного могильника, який датувався б часом після VI—VII ст. ст.

Правда, ми не знаємо, про які могильники без наземних ознак з чисто слов'янськими речами згадує В. В. Хвойко у роботі „Поля погребеній в Среднем Поднепровье“. Але нам відомі безінвентарні могильники, які могли б належати саме до цього періоду у Вишгороді, Райках. У зв'язку з відсутністю даних для датування могильників ці факти до цього часу залишались поза увагою археологів.

Питання ж про курганні могильники культури полів поховань, ще, по суті, не вивчалось, хоча саме в курганних похованнях, очевидно, швидше можна відшукати проміжні ланки того ланцюга, що з'єднує культуру полів поховань з культурою Київської Русі. Доказом цього може бути розкопаний у 1947 р. на Ягнятинському могильнику курган, серед решток тризни якого був виявлений посуд, що за рядом ознак міг би бути віднесений навіть до великокнязівського періоду, разом з посудиною, що має всі ознаки, характерні для культури полів поховань.

Час насипки кургана можна визначити часом після VI—VII ст. н. е.

Отже, основні напрями розвитку культури полів поховань прямо вказують на культуру Київської Русі як на завершуючий її етап.

V

Хронологічно культура полів поховань корчоватівського і особливо черняхівського типу повністю збігається з тим періодом, про який маємо письмові згадки римських та візантійських істориків.

Відповідно до територіального поширення і хронологічних рамок культури полів поховань черняхівського типу нас інтересують відомості цих істориків в основному про лісостепову частину північного Причорномор'я поміж річками Доном і Дністром у період від перших до VI—VII ст. ст.

Незважаючи на те, що дореволюційна російська історіографія, яка була під впливом норманської теорії походження Київської Русі, в основному цікавилася питаннями, що були зв'язані з іншими територіями

і пізнішим часом, все ж російські вчені Райч¹ і Штриттер² та відомі чеські славісти Шафарик³ і Нідерле⁴ зібрали для цього періоду значні матеріали. Їх заслуги визнаються радянською історичною наукою⁵.

Над висвітленням цього ж періоду нині працює значна група радянських дослідників.

Користуючись повідомленнями Плінія Старшого, Таціта (I ст. н. е.), Птолемея (II ст. н. е.), Іордана, Прокопія Кесарійського, Агафія (VI ст. н. е.), Менандра (558—582), Феофілакта Сімокатти (610—641) та Маврикія, в радянській історичній науці розроблялися питання про господарство, суспільний устрій та етнічну приналежність жителів лісостепової частини північного і північно-західного Причорномор'я.

Ще у 1939 р., спираючись на свідчення Іордана, Маврикія та Прокопія, Б. О. Рыбаков визначив, що широкою смугою, яка в основному відповідає Лісостепу, від Дунаю до Дінця простягалася земля антів⁶. Цю ж думку вчений захищає і в 1948 р.⁷.

Спираючись на тих же авторів, тобто Іордана та Прокопія, О. В. Мишулін локалізує антів на тій же території, вказуючи, що їх незчисленні племена займали широку територію на північний схід від Дунаю і на північ від Меотійського, тобто Азовського моря⁸.

Цю ж територію для антів визначає В. В. Мавродін⁹.

П. М. Третяков вважає, що хоч основною територією антів був простір між Дніпром і Дністром, проте кордони антських земель змінювалися і, поширюючись, анти могли займати територію на схід від Дніпра¹⁰. „Ми знаємо, що анти-слов'яни, які жили, головним чином, у Прикарпатті і Наддніпрянщині, поширювались до Дону“, — писав акад. Б. Д. Греков¹¹.

Отже, територія, на якій письмовими даними зафіксовані анти, в основному відповідає території, на якій була поширена археологічна культура полів поховань черняхівського типу.

Відомо, що перші згадки про антів належать до III ст. н. е.¹². Широко популярними є згадки про боротьбу з антами готських полчищ на чолі з Германарихом і розправа сина Германариха Венігара з антським князем Божем, його синами та 70 старійшинами в другій половині

¹ Райч, История разных славянских народов, СПб, 1795.

² Штриттер, Известия византийских историков, объясняющие российскую историю древних времен и переселения народов, СПб, 1770.

³ П. И. Шафарик, Славянские древности, М., 1848, т. I, кн. I.

⁴ Л. Нидерле, Славянские древности, т. I, Происхождение и начало славянского народа, К., 1905.

⁵ А. В. Мишулин, Древние славяне и судьбы Восточноримской империи, ВДИ, № 1, 1939.

⁶ Б. А. Рыбаков, Анти и Киевская Русь, ВДИ, № 1, 1939, стр. 321, 322.

⁷ Б. А. Рыбаков, П. Н. Третяков, Восточнославянские племена, Вестник АН СССР, № 8, 1948, стр. 129.

⁸ А. В. Мишулин, Древние славяне и судьбы Восточноримской империи, ВДИ, № 1, 1939, стр. 298.

⁹ В. Мавродин, Древняя Русь, Л., 1946, стр. 48—49.

¹⁰ П. Н. Третяков, Анти и Русь, Советская этнография, № 4, 1947, стр. 81. П. Н. Третяков, Восточнославянские племена, М.—Л., 1948, стр. 76, 77.

¹¹ Б. Д. Греков, Образование русского государства, Известия АН СССР, т. II, № 3, 1945, стр. 134.

¹² Б. А. Рыбаков, П. Н. Третяков, Восточнославянские племена, Вестник АН СССР, № 8, 1948, стр. 129.

VI ст. Найбільша кількість згадок про антів припадає на VI ст. У першій половині VII ст. письмові згадки візантійських істориків про антів припиняються. Приблизно в цей час починають з'являтися згадки про росів і продовжують фігурувати згадки про слов'ян¹.

Зважаючи на свідчення Йордана про венедев і його слова про те, що ця назва змінюється і є по суті рівнозначна назвам „анти“ та „склавини“ і на свідчення Таціта, Плінія Старшого і Птолемея про існування венедев I—II ст. ст. н. е., можна вважати, що хронологічні рамки існування антів та культури полів поховань черняхівського типу в основному збігаються.

Хоч хронологічне визначення культури полів поховань ще не ustalилось і більшість дослідників-славістів змушена користуватись застарілими датами, за якими культура полів поховань замикається рамками I—IV або II—V ст. ст. і, отже, не цілком збігається з часом найбільшого числа згадок про антів, в історичній літературі вже висловлені думки саме про антську приналежність культури полів поховань².

Все згадане вище зобов'язує співставити не тільки формальні дані про територію і хронологічні рамки, але й про господарство і суспільний устрій носіїв культури полів поховань, з одного боку, та антів, з другого.

Питання про господарство та суспільний устрій носіїв культури полів поховань досі, по суті, ще не порушувалось.

Проте на підставі археологічних даних уже тепер можна дати загальну характеристику господарства, а тому і суспільного устрою носіїв культури полів поховань черняхівського типу.

Місцерозташування поселень, а також склад стада домашніх тварин, серед якого важливе місце належить домашній свині та бику, велика кількість керамічного посуду на поселеннях свідчать, що тут жило осіле населення.

Генетичні зв'язки з культурою корчоватівського типу, а через неї з більш ранніми пам'ятками, які простежуються на підставі аналізу продукції гончарського виробництва та похоронних обрядів, свідчать про те, що це населення було автохтонним.

Основна кількість пам'яток культури полів поховань виявлена в Лісостепу і лише частина з них — у Поліссі та в степовій смузі Наддніпрянщини — Надністрянщини. Найбільш сприятливі для землеробства умови Лісостепу, бо відбитки стебел злакових рослин (проса, ячменю, жита, пшениці та ін.), що збереглися в обгорілій обмазці стін жител, знахідки зернотерок з розтирачами і жорен, яскраво свідчать про те, що основною господарською галуззю діяльності осілого населення культури полів поховань мусило бути землеробство, а наявність залізних наральників стверджує існування орного землеробства з використанням сили тварин, очевидно биків, а можливо, і коней.

Поруч із землеробством важливою галуззю господарської діяльності населення було скотарство. Нам відомо, яких саме тварин розводили в цей період. Основне місце належало крупній рогатій худобі (бики, корови), чимале значення мала дрібна худоба (кози та вівці). Розводили чимало свиней, а також коней.

¹ П. Н. Третьяков, *Анты и Русь, Советская этнография*, № 4, 1947.

² В. В. Мавродин, *Древняя Русь*, стр. 50; М. И. Артамонов, *К вопросу о происхождении восточных славян*, ВИ, № 9, 1948, стр. 104; П. Н. Третьяков, *Восточнославянские племена*, М.—Л., 1948, стр. 70.

Велика кількість кісток тварин, знайдених на поселеннях, дає підставу припускати, що продукти скотарства в повній мірі задовольняли потреби тодішнього населення.

Важко зараз визначити, яке місце в господарстві цього населення належало птахівництву, але ми знаємо, що населення розводило курей та гусей.

Полювання та рибальство займали другорядне місце в господарській діяльності населення культури полів поховань. Серед численних построщених кісток домашніх тварин на поселеннях трапляються у невеликій кількості кістки оленя, кози, дикого кабана, бобра і ще деяких диких тварин та птахів.

Серед радянських істориків-славістів нема розходжень про те, якою була господарська база антів. Спираючись на відомості древніх авторів, твердо встановлено, що господарською основою антів було саме землеробство і скотарство. Деякі історики припускають існування також рибальства та бортництва¹. Отже, якщо вважати, що населенням культури полів поховань черняхівського типу були анти, то в свідченнях історичних першоджерел і археологічних фактичних даних з приводу питання про основний вид діяльності антів розходжень немає.

Крім основних галузей виробництва, можемо також говорити про існування ремесел у культурі полів поховань черняхівського типу і зокрема ремесла, пов'язаного з видобуванням і обробкою заліза. Про це свідчать, крім знахідок залізних чушок, які виплавлялися, очевидно, з болотної руди, наприклад у сс. Плоскому та Пращеві, вироби із заліза у вигляді ножів, знарядь землеробства (наральників, лопат), зброї — мечів, наконечників до списів та прикрас, зокрема фібул або осей до бронзових та срібних арбалетних фібул.

Велика кількість знахідок гончарного посуду на величезній території свідчить про велике поширення гончарського круга. Технічна досконалість посуду, майстерність виконання гончарних виробів свідчать про існування у цей час спеціалістів-гончарів, які з покоління в покоління передавали свій досвід. Ми можемо говорити навіть про спеціальні гончарські майстерні (наприклад, на поселенні коло Ягятина).

У нас є всі дані, що свідчать про існування ювелірного ремесла. Були райони, в яких, можна думати, локалізувалася ця галузь виробництва, де утворились своєрідні його центри. Одним з таких центрів було, очевидно, місце коло теперішнього с. Гришинців, Канівського району, де, крім великої кількості фібул, знайдена також сировина для їх виготовлення. Взагалі багато знахідок фібул виявлено саме в трикутнику поміж річками Россою, Росавою та Дніпром.

Отже, ми поки що можемо говорити про три самостійні галузі ремісництва: гончарське, залізообробне та ювелірне.

Відомо, що „з поділом виробництва на дві великі основні галузі, землеробство і ремесло, виникає виробництво безпосередньо для обміну, — товарне виробництво, а разом з ним і торгівля не тільки всередині племені і на його кордонах, але вже й заморська“².

¹ П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, стр. 79; Б. А. Рыбаков, Анти и Киевская Русь, ВДИ, № 1, 1939, стр. 333; А. В. Мишулин, Древние славяне и судьбы Восточноримской империи, ВДИ, № 1, 1939, стр. 305; Б. Т. Горянов, Славянские поселения и их общественный строй, ВДИ, № 1, стр. 313.

² Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Укрноліт-идав, К., 1948, стор. 127.

Про міцність і стійкість торговельних зв'язків придніпровців з Римом свідчить той факт, що міра сипучих тіл для Риму і Наддніпрянщини була однакова. Римський кавдрантал відповідає древньоруському четверику, медіни — полосіні¹. Цей факт водночас свідчить про те, що саме сипучі тіла, тобто зерно, були важливим предметом цієї торгівлі.

Якщо частина наддністровських земель була деякий час далекою провінцією Риму, то наддніпровські землі, зокрема території найінтенсивнішого поширення пам'яток культури полів поховань, ніколи не були підкоренні ним. Тому і у взаємозв'язках Римської імперії з Наддніпрянщиною обидві сторони мусили виступати як рівнозначущі.

Наявність торговельних зв'язків, основним товаром яких був хліб, стверджують високий рівень розвитку виробничих сил Наддніпрянщини в перші століття н. е., що передбачає створення надлишків.

Про порівняно високий рівень товарних відносин, а значить і про глибокий розклад родових зв'язків суспільства придніпровців, свідчить місцеве виготовлення монет на зразок римських, яке вказує на те, що монета на Наддніпрянщині могла функціонувати в певних випадках саме як монета, або гроші, тобто як загальний товар.

Взаємозв'язки з Римською імперією прискорювали природний процес майнової диференціації суспільства, збільшення кількості бідних сімей і виділення економічно міцної верхівки, яка водночас тримала владу в своїх руках. Знахідки зброї, зокрема мечів та окремих багатих поховань, прямо вказують на існування такої верхівки.

Судячи з фактичних даних, які дає нам археологія, суспільним устроєм черняхівців міг бути устрій, в якому склалися вже всі умови для створення класів, а отже, і держави. Можна думати, що це був останній період воєнної демократії із зачатками цивілізації.

Якщо ж порівняти ці дані з даними писаних джерел про антів, то вони повністю співпадають і, навіть більше, доповнюють археологічний матеріал іменами князів і знатних осіб як, наприклад, Божа, Межаміра, Андрагаста, Акамира, Деврита, Келагаста та ін.

Антська теорія культури полів поховань, висунута представниками радянської історичної науки, підкріплюється і стверджується археологічними даними, здобутими Інститутом археології Академії наук Української РСР в післявоєнні роки.

Е. В. МАХНО

ПАМ'ЯТНИКИ КУЛЬТУРИ ПОЛЕЙ ПОГРЕБЕНИЙ ЧЕРНЯХОВСКОГО ТИПА

Резюме

Планове изучение памятников культуры полей погребений началось со времени организации Института археологии Академии наук Украинской ССР. Главные достижения в изучении культуры полей погребений относятся к послевоенным годам.

¹ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, изд. АН СССР, 1948, стр. 48.

Зарегистрировано свыше 400 пунктов культуры полей погребений, из которых более 30 — памятники корчеватовского типа (могильники и поселения).

Из 380 пунктов культуры полей погребений, относимых к черняховскому типу и распространенных, главным образом, в лесостепной части Украинской ССР между рр. Днестром и Донцом, поселения выявлены в 280 пунктах, могильники — в 100. Раскопками исследовано 19 поселений и 8 могильников, т. е. 27 пунктов, из них 14 были раскопаны в послевоенные годы.

Исследования последних лет расширили хронологические рамки памятников черняховского типа и передатировали верхнюю границу существования этой культуры с IV—V вв. на VI—VII вв.

Анализ керамических изделий и погребальных обрядов дал возможность определить основное направление в развитии культуры полей погребений черняховского типа и установить генетические связи их с памятниками, с одной стороны, скифского времени, с другой стороны, с памятниками времени Киевской Руси.

Выяснилось, что хронологические рамки и территория распространения памятников культуры полей погребений черняховского типа и антов совпадают. Сопоставление данных, говорящих о хозяйственном и общественном строе антов и обитателей культуры полей погребений черняховского типа дают основание утверждать, что культура полей погребений черняховского типа и есть культура антов.
